

Politieke betrokkenheid en activiteit in Nederland 1973-1986

door Peter CASTENMILLER

Wetenschappelijk medewerker aan de Afdeling Sociaal-Geografisch en Bestuurskundig
Onderzoek van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten te Den Haag.

en Paul DEKKER

Wetenschappelijk medewerker aan het Sociaal en Cultureel Planbureau te Rijswijk

In het eerste nummer van Res Publica van 1985 rapporteerde Cleymans over de politieke participatie van de Belgische burger in het midden van de jaren zeventig. De schrijfster constateerde dat patronen en relaties bij de deelname aan de Belgische politiek in het midden van de jaren zeventig niet wezenlijk verschilden van bevindingen in enkele andere Westeuropese landen¹. Deze conclusie was mede gebaseerd op het onderzoek van Barnes en Kaase e.a.² naar de politieke participatie in een vijftal westerse landen: Groot-Brittannië, West-Duitsland, de Verenigde Staten, Oostenrijk en Nederland. Het laatste land is in het verleden veelvuldig onderzocht. Behalve in het grote onderzoek van Barnes en Kaase e.a. was Nederland ook opgenomen in de vergelijkende analyses van Verba e.a.³. Los daarvan hebben Nederlandse onderzoekers herhaaldelijk gerapporteerd over de politieke betrokkenheid en activiteit in hun land⁴. In overeenstemming met de bevindingen van Cleymans voor de Belgische situatie kwam uit de verschillende onderzoeken doorgaans een concentratie van politieke betrokkenheid en participatie bij enkele groepen naar voren, met name hoog-opgeleiden, werkenden, welgestelden en niet te vergeten mannen.

In dit artikel wordt een overzicht gegeven van de ontwikkeling en verdelingskenmerken van de politieke participatie in Nederland. Daarbij hebben we ons twee doelen gesteld.

Ten eerste wordt geprobeerd de bekende en op het eerste gezicht universele bevindingen van de sociale selectiviteit op basis van actueel Nederlands materiaal van vraagtekens te voorzien. Cleymans gebruikte de zogenaamde GLOPO-enquête uit 1975. Deze liet vragen onbeantwoord, die op zich al nieuw onderzoek zouden rechtvaardigen⁵. Het gebruikte survey is inmiddels echter ook al wat ouder

(1) Zie A. CLEYMANS, De niet-aanwezige burger midden de jaren zeventig. In: *Res Publica*, 1985, nr. 1, blz. 140.

(2) Zie S. BARNES en M. KAASE e.a., *Political Action*. Beverly Hills, 1979.

(3) S. VERBA e.a., *Participation and political equality*. Cambridge, 1978.

(4) F. HEUNKS, *Nederlanders en hun samenleving*. Amsterdam, 1979. E. ELSINGA, *Politieke participatie in Nederland*. Amsterdam, 1985. Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociale en Culturele Rapporten*, 's Gravenhage, 1982, 1984, 1986. Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociale en Culturele Verkenningen*, 1986. Rijswijk, 1985. J.J.A. THOMASSEN e.a., *De verstomde revolutie*. Alphen aan den Rijn, 1983.

(5) A. CLEYMANS, a.w., blz. 125.

en de wel beantwoorde vragen zouden in de tweede helft van de jaren tachtig andere antwoorden kunnen krijgen.

Ten tweede wordt getracht op basis van de analyse van Cleymans en van onze bevindingen voor Nederland verschillen aan te wijzen die aandacht verdienen in toekomstig onderzoek in beide landen. Gezien de omstandigheid dat Nederland en België buurlanden zijn, de nationale geschiedenissen sterk met elkaar vervlochten zijn geweest, in beide landen "verzuiling" een grote rol heeft gespeeld als politiek organisatieprincipe⁶ en dezelfde taal de Nederlandse en een deel van de Belgische bevolking met elkaar verbindt en ook toegang geeft tot dezelfde nieuws-media en dergelijke, zal men geneigd zijn een sterke overeenkomst in de politieke cultuur van deze beide kleine Westeuropese landen te veronderstellen.

TABEL 1
België en Nederland in 1981 blijkens het survey van de European Values Systems Study Group

	10 Westeuropese landen samen	België	Nederland
Toont passief en actief interesse in de politiek (%)	41	26	43
Voelt verwantschap met een politieke partij (%)	38	23	49
Heeft vertrouwen in het parlement (%)	43	34	43
Links->rechtsplaatsing (score: hoger = rechtser)	5,3	6,1	5,5
Wil de maatschappij			
- revolutionair veranderen (%)	5	5	3
- gradueel hervormen (%)	65	56	59
Is erg trots op de eigen nationaliteit (%)	38	27	19

Bron: Harding e.a., *Contrasting values in Western Europe*. Hampshire, 1987, blz. 78-79

Gezien de in tabel 1 vermelde gegevens over België en Nederland van een landenvergelijkend onderzoek uit 1981 lijkt een dergelijke veronderstelling echter niet verantwoord. De verschillen tussen beide landen zijn eerder groot te noemen. De politieke betrokkenheid en integratie (de eerste drie items) blijkt in België aanzienlijk geringer dan in Nederland en ook dan gemiddeld in tien Westeuropese landen.

Specifiek onderzoek naar de actieve politieke betrokkenheid in beide landen, blijkt merkwaardig schaars. Met dit artikel wordt door een empirisch overzicht

(6) Zie M. VAN SCHENDELEN, *Consociationalism, pillarization and conflict-management in the Low countries*. Meppel, 1984.

van de Nederlandse situatie een bijdrage geleverd aan het opvullen van deze lacune.

Cleymans gaf een brede invulling aan het begrip politieke participatie. Naast daadwerkelijke activiteiten ziet zij ook het "volgen van politieke activiteit in kranten" en het "discussiëren over politiek" als indicatoren. In dit artikel wordt ook informatie geboden over een aantal facetten van politieke betrokkenheid, maar in vergelijking met Cleymans blijft de omschrijving van politieke participatie beperkt en wel tot de *deelname van individuen aan activiteiten, die doorgaans gericht zijn op beïnvloeding van de overheid*⁷. Na de behandeling van de politieke betrokkenheid in het algemeen is de analyse op deze politieke participatie geconcentreerd. Gebruikt worden de rond de Nederlandse Tweede Kamerverkiezingen gehouden Nationale Kiezersonderzoeken (NKO's) van 1972/73, 1977, 1981 en 1982 (samengevoegd) en 1986⁸. Deze surveys zijn representatief voor de kiesgerechtigden, dat wil zeggen praktisch alle Nederlanders van 18 jaar en ouder.

Het artikel is als volgt opgezet. In paragraaf 2 wordt de ontwikkeling van een aantal afzonderlijke politieke activiteiten en manifestaties van betrokkenheid tussen 1973 en 1986 geregistreerd. De aanwezigheid van enkele samenvattende politieke kenmerken in bevolkingscategorieën in 1986 wordt in paragraaf 3 behandeld. Vervolgens wordt verder ingegaan op de politieke participatie in enge zin, respectievelijk op haar ontwikkelingen sinds 1973 (paragraaf 4) en op haar sociale selectiviteit in de jaren tachtig (paragraaf 5). Het artikel wordt met conclusies en suggesties voor onderzoek in paragraaf 6 afgesloten.

I. Ontwikkelingen in politieke betrokkenheid sinds 1973

Als men de berichtgeving in de media en de "common sense" van het tijdvak 1973-1986 reconstrueert, zouden in Nederland verschillende perioden van grote en minder grote politieke betrokkenheid onderscheiden kunnen worden. Aanvankelijk lijkt het streven van de jaren zestig naar democratisering, participatie en vergroting van de politieke betrokkenheid nog van groot belang. In de loop van

(7) De hier gehanteerde definitie van politieke participatie is ontleend aan E. ELSINGA. Zijn dissertatie *Politieke participatie in Nederland*, Amsterdam, 1985, blz. 39 omschrijft hij haar als volgt: "Politieke participatie is de verzameling van activiteiten van burgers, gericht op beïnvloeding van de voorbereiding, totstandkoming en/of uitvoering van het overheidsbeleid". De nadruk in onze definitie en in die van Elsinga op actieve beïnvloeding van overheidsbeleid onderscheidt het begrip participatie in ons artikel van dat van Cleymans. Het probleem in de definitie van Elsinga is echter de veronderstelde intentionaliteit van de participant. Noch het door Elsinga gebruikte, noch het door ons hier gebruikte materiaal bevat voldoende aanwijzingen over de bedoelingen van de deelnemer aan activiteiten om de juist gegeven definitie adequaat te kunnen operationaliseren. Dankzij surveys is wel bekend wat Nederlanders zoal doen, maar niet met welke bedoelingen ze dat doen. Om deze redenen is onze definitie de intentionaliteit bij de activiteit en niet bij de participant gelegd en bovendien het woord "doorgaans" opgenomen.

(8) Gerapporteerd worden antwoorden van respondenten die deelnamen die aan alle twee of drie "golven" enquêtes van de NKO's rond de verkiezingen voor de Tweede Kamer van 1972 (aangezien de gebruikte vragen in 1973 gesteld zijn: NKO '73), van 1977, van 1981 en van 1982 samen, en van 1986. Door deze selectie vindt waarschijnlijk in alle onderzoeksjaren een overschatting van de politieke betrokkenheid plaats (zie Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en Cultureel Rapport*, 1982, blz. 371-373). Zie voor technische gegevens over het onderzoeksbestand verder C. VAN DER EIJK e.a. *Dutch Parliamentary Election Study 1981* Amsterdam, 1981; en P. CASTENMILLER, *Participatie in Beweging* Rijswijk, 1988.

de jaren zeventig worden negatieve aspecten van massale deelname – “overvraging”, afnemende effectiviteit en toenemende bureaucratie van de overheid⁹ – meer benadrukt en wordt teleurgesteld geconstateerd dat de participatie haar selectiviteit verregaand heeft behouden. Afgaande op berichten in de media neemt feitelijk dan ook de politieke geïnvolveerdheid af en er wordt zelfs gesproken over de “matte jaren zeventig”. Aan het einde van dit decennium trekt politieke activiteit op een aantal nieuwe maatschappelijke terreinen soms weer de publieke aandacht. Te denken is aan protesten tegen het gebruik van kernenergie (Kalkar, Borssele en Dodewaard) en aan acties van milieugroepen. Onder belangstelling van de internationale pers manifesteert zich vervolgens steeds sterker een massale vredesbeweging (“Hollanditis”) en wekken gewelddadige confrontaties tussen krakers en overheid de indruk dat de “matte jaren” geweken zijn voor het “matten” van de jaren tachtig. In Nederland en andere Westeuropese landen wordt de aandacht gevestigd op de “nieuwe sociale bewegingen”¹⁰. Grote verwachtingen van de groei en convergentie van deze bewegingen blijken dan al weer spoedig ongrond. De harde acties waartoe het bezoek van de paus aan zogenaamde “autonomen” aanleiding geeft, lijken in het midden van de jaren tachtig meer een herhalingsoefening dan het bewijs van een voortbrandend vuur.

Vergroting van de politieke betrokkenheid en participatie lijkt thans, evenals elders in de westerse wereld, op de publieke agenda definitief verdrongen door hardere financiële en economische problemen. Weliswaar worden in het midden van de jaren tachtig mogelijkheden voor politieke participatie in Nederland nog verankerd in nieuwe wet- en regelgeving, maar ook hier zijn geen ingrijpende vernieuwingen meer te signaleren in de praktijk van de democratie en het denken daarover. Voorstellen voor de invoering van een referendum roepen nauwelijks nog reacties op¹¹.

Opvallende protestactiviteiten, zoals hier vluchtig weergegeven, lijken het topje van de ijsberg van veel meer alledaagse politieke activiteiten en meer passieve vormen van betrokkenheid. De “spectaculaire” activiteiten worden dan ook gemakkelijk als registratie gezien van ontwikkelingen in de politieke betrokkenheid van de gehele Nederlandse bevolking in deze periode. Hoe juist is dat in het licht van de gegevens in nationaal representatief survey-materiaal?

In de NKO's zijn een aantal vragen gesteld naar deelname aan de politiek. Daarnaast is ook gevraagd naar de belangstelling voor de politiek en het vertrouwen dat men heeft in politici en het politiek bedrijf. Het antwoordpatroon dat zo in de verschillende onderzoeksjaren ontstond is weergegeven in tabel 2.

(9) M. CROZIER e.a., *The crisis of democracy*. New York, 1975.

(10) Zie onder meer: K. BRAND, *Neue soziale Bewegungen in Westeuropa und den USA*. Frankfurt, 1985. A. DE GEEST, *Nieuwe sociale bewegingen en de verzorgingsstaat*. In: *Tijdschrift voor sociologie*, 1984, nr. 1/2; voor Nederland H. VAN DER LOO e.a. *Een wenkend perspectief, Amersfoort*, 1983; en voor België en Nederland D. JACOBS en J. ROEBROEK. *Nieuwe sociale bewegingen in Vlaanderen en Nederland*. Antwerpen, 1983.

(11) Zie bijvoorbeeld Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en Cultureel Rapport 1986*. 's-Gravenhage, 1986, blz. 397-399.

TABEL 2

Deelname aan de politiek en enkele opvattingen over politiek en overheid
1973-1986 (in procenten van de kiesgerechtigden, c.q. Nederlanders van 18
jaar en ouder)

	1973	1977	1981/82	1986
1. is lid van een politieke partij	10	9	9	9
2. was op tenminste 2 van 6 voorgelegde manieren betrokken bij de campagne voor de Tweede Kamer-verkiezingen	9	9	10	10
3. nam wel eens contact op met een minister of een lid van de Tweede Kamer	8	6	6	8
4. nam wel eens contact op met een gemeenteraadslid, burgemeester of wethouder	32	18	14	14
5. probeerde wel eens een politieke partij in te schakelen	7	4	6	8
6. schakelde wel eens radio, televisie of krant in	7	5	7	6
7. schakelde wel eens een organisatie in	17	8	11	10
8. nam wel eens deel aan een handtekeningactie	42	40	47	46
9. nam wel eens deel aan een actiegroep	15	8	13	12
10. nam wel eens deel aan een demonstratie	9	7	14	19
11. nam deel aan tenminste 1 van bovenstaande 10 activiteiten	63	56	59	61
A. participeerde electoraal (nam deel aan tenminste 1 van de activiteiten 1 en 2)	14	13	15	15
B. participeerde langs conventionele weg (nam deel aan tenminste 1 van de activiteiten 3 tot en met 7)	41	25	24	25
C. participeerde activistisch (nam deel aan tenminste 1 van de activiteiten 9 en 10)	17	11	19	22
12. leest bijna altijd Nederlands nieuws in de krant	26	21	29	33
13. doet meestal mee met een gesprek over politieke problemen	48	42	54	52
14. leest bijna altijd buitenlands nieuws in de krant	20	13	20	24
15. is zeer geïnteresseerd in politieke onderwerpen	58	63	77	74
16. is niet van mening dat kamerleden zich weinig bekommeren om de mening van gewone mensen	34	46	50	54
17. is niet van mening dat politieke partijen enkel geïnteresseerd zijn in stemmen en niet in meningen	32	44	47	49
18. is niet van mening dat gewone mensen geen enkele invloed op de regeringspolitiek hebben	33	46	49	47
19. is niet van mening dat er zoveel mensen bij verkiezingen stemmen dat de eigen stem er niet meer toe doet	82	86	89	89
20. is het eens met de uitspraak dat politici tegen beter weten in meer beloven dan ze waar kunnen maken	-	-	78*	85
21. is het eens met de uitspraak dat ministers en staatssecretarissen vooral op hun eigen belang uit zijn	-	-	26*	32
22. is het eens met de uitspraak dat je eerder kamerlid wordt door je politieke vrienden dan door je bekwaamheid	-	-	32*	37
aantal respondenten	1036	1434	3161	1357

* Alleen gegevens uit 1981 (aantal respondenten = 1620)

Bron: NKO's 1973-1986.

Het percentage respondenten dat gebruik heeft gemaakt van minstens één participatievorm blijkt in de loop der tijd min of meer constant te zijn gebleven. Bij de afzonderlijke vormen zijn er wel verschuivingen in de loop der tijd. Met name het contact opnemen met burgemeester, wethouder of gemeenteraadslid daalt sterk in populariteit na 1973 en blijft in de volgende onderzoeksjaren betrekkelijk stabiel. In mindere mate is dit van toepassing op het inschakelen van een belangenorganisatie. Daarentegen winnen het meedoen aan een handtekeningactie en het demonstreren juist aan populariteit. Al met al is echter sprake van een stabiel beeld van de politieke participatie van Nederlandse burgers. Er zijn geen aanwijzingen voor een toenemende matheid, noch voor een duidelijke stijging van het aantal burgers dat zich actief bemoeit met de politiek.

Stabiliteit kenmerkt ook de indicatoren voor de meer passieve betrokkenheid bij de politiek. In de jaren tachtig is de interesse voor de politiek (items 12-15 in tabel 2) groter dan in de jaren zeventig. Het politiek zelfvertrouwen, het idee dat men meetelt in de politiek (items 16-19), krijgt tot het begin van de jaren tachtig wat meer steun en blijft dan op niveau. Een geringe stijging is waarneembaar tussen 1981 en 1986 bij het aantal mensen dat niet gelooft in de oprechtheid van politici (items 20-22).

Onze gegevens bevestigen dus geenszins populaire ideeën over grote schommelingen in de ontwikkeling van participatie en betrokkenheid in Nederland. De totale politieke activiteit blijft betrekkelijk constant. Als er bij de meer passieve politieke betrokkenheid in de jaren '70 en '80 al iets verandert, dan is er sprake van een gestage toename.

II. Sociale diversiteit in politieke betrokkenheid in 1986

In tabel 3 zijn de actieve en passieve betrokkenheid bij de politiek in verband gebracht met enkele sociale achtergrondskennmerken. De analyse blijft beperkt tot het laatste onderzoeksjaar (1986) en de items uit tabel 2 zijn samengevat in schalen¹². Daarnaast zijn twee indicatoren vermeld wat de sympathie betreft voor nieuwe sociale bewegingen, in casu de anti-kernenergie beweging (AKB) en de vrouwenbeweging.

De indices in tabel 3 vertonen over de hele linie sociale patronen van politieke participatie en opvattingen die bekend zijn¹³. Het blijkt dat de politieke participatie en het politiek zelfvertrouwen gering zijn bij de laag opgeleiden, ouderen en huisvrouwen, en groot bij de hoog opgeleiden en werknemers in de collectieve sector. De bewoners van het Nederlandse platteland staan met een geringere politieke interesse tegenover de bewoners van de forensenplaatsen en met een geringere politiek cynisme tegenover de bewoners van de grote stad. De urbanisatiegraad blijkt overigens van weinig betekenis. Grote regionale verschillen of verschillen tussen stedelijke en landelijke gebieden lijken zich in het relatief kleine en dichtbevolkte Nederland niet voor te doen¹⁴. Afgezien van een enigzins grotere

(12) Voor de constructie van deze schalen wordt verwezen naar C. VAN DER EIJK e.a., *Dutch Parliamentary election study 1981*. Amsterdam, 1981. Op de constructie van de participatieschaal wordt nog nader ingegaan.

(13) Zie Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociale en Culturele verkenningen 1986*. Rijswijk, 1985, blz. 15.

(14) Zie ook P. DEKKER, Lokale en regionale verscheidenheid in politieke cultuur in Nederland. In: K.N.A.G. *Geografisch tijdschrift*, 1988, nr. 3.

TABEL 3

De verdeling van enkele politieke kenmerken in de kiesgerechtigde bevolking in 1986 (scores; bevolkingsgemiddelde = 100)

	parti- cipa- tie	inte- resse	zelf- ver- trou- wen	cynis- me	steun akb	steun vrou- wen- be- we- ging
Geslacht:						
-vrouwen	90	76	(96)	(100)	(101)	(97)
-mannen	110	125	(105)	(101)	(99)	(103)
Leeftijd:						
-18 - 29 jaar	(95)	74	116	83	108	115
-30 - 49 jaar	119	109	112	89	(101)	107
-50 - 64 jaar	(89)	(108)	81	121	(95)	89
-65 jaar en ouder	72	(106)	70	126	91	73
Opleidingsniveau:						
-(mavo/lbo) laag	73	67	68	125	(97)	85
-(mavo/mbo - vwo) midden	(101)	110	118	86	(101)	(103)
-(hbo/wo) hoog	154	149	131	75	(104)	123
Urbanisatiegraad:						
-grote 100.000+ steden	(102)	(101)	(92)	111	109	108
-overige steden	(97)	(101)	(92)	(107)	(97)	(96)
-specifieke forensengemeenten	(105)	114	117	(92)	(98)	(99)
-overig platteland	(98)	92	(106)	89	95	(96)
Positie ten opzichte van betaald werk:						
-in overheidsdienst	136	130	121	(98)	110	118
-overig in loondienst	(107)	(101)	118	84	(105)	108
-werkzaam als zelfstandige	122	(116)	128	73	80	(88)
-werkloos of arbeidsongeschikt	(104)	(99)	51	143	(107)	(109)
-65+ of eerder gepensioneerd	72	(106)	70	126	91	76
-studerend	(101)	(97)	144	72	(106)	(111)
-anders (met name huisvrouwen)	85	70	88	(104)	(99)	(97)
Kerkgenootschap:						
-Rooms-Katholiek	83	(97)	(95)	92	(100)	(99)
-Nederlands-Hervormd en Gereformeerd	(94)	(109)	112	(92)	85	71
-overig en geen	114	(99)	(97)	109	106	113
Links-rechts zelfindeling:						
-links	138	119	90	121	127	136
-midden	84	89	(96)	(107)	(103)	(101)
-rechts	83	(101)	123	74	74	69

Participatie: politieke participatie, schaal van items 1-10 tabel 2; gestandaardiseerd (gemiddelde score = 100 en standaardafwijking = 100)

Interesse: politieke interesse, schaal van items 12-15 tabel 2; gestandaardiseerd

Zelfvertrouwen: politiek zelfvertrouwen, schaal van items 16-19 tabel 2; gestandaardiseerd

Cynisme: politiek cynisme, schaal van items 20-22 tabel 2; gestandaardiseerd

Steun akb: in het algemeen enige of veel sympathie hebben voor de anti-kernenergiebeweging (= 74% van alle kiesgerechtigden = 100; weergegeven zijn percentages van 100)

Steun vrouwenbeweging: in het algemeen enige of veel sympathie hebben voor de vrouwenbeweging (= 59% van alle kiesgerechtigden = 100; weergegeven zijn percentages van 100)

Scores staan tussen haakjes als een categorie niet significant ($p < 0,05$) afwijkt van de complementaire categorieën samen.

Bron: NKO 1986

activiteit en steun voor nieuwe bewegingen bij personen die zich niet tot één van de drie grote kerkgenootschappen rekenen, blijkt ook de godsdienst van praktisch geen betekenis.

Politiek zelfvertrouwen en cynisme lijken min of meer aan elkaar tegengestelde eigenschappen. Bij werklozen en arbeidsongeschikten is dat het best te zien. Zij hebben het geringste zelfvertrouwen en het grootste cynisme van alle onderscheiden categorieën.

Ook personen, die zichzelf links in het politieke spectrum plaatsen, hebben gemiddeld een gering zelfvertrouwen en groot cynisme. Verder tonen linkse personen zich politiek relatief actief en geïnteresseerd en vol sympathie voor de twee genoemde bewegingen. Afgezien van de politieke interesse vormen ze zo het spiegelbeeld van personen die zichzelf rechts plaatsen op een politieke links- > rechts-schaal.

De sympathie voor de twee opgevoerde sociale bewegingen is relatief groot bij de jongeren, in de grote steden en bij personen in overheidsdienst. Opvallender dan dit gegeven lijkt echter toch de geringe sociale profilering van de sympathie. Beide bewegingen genieten in 1986 enige of veel sympathie bij bijna alle onderscheiden categorieën. Overigens blijken ook de actieve kernen van deze bewegingen minder eenzijdig te zijn samengesteld dan vaak gedacht wordt, al voeren ook daar de hier vermelde categorieën de boventoon¹⁵. Het is opvallend, dat vrouwen en mannen vrijwel even sympathiek staan ten aanzien van de vrouwenbeweging.

Al met al worden in Nederland door de verschillende indicatoren van betrokkenheid dezelfde categorieën geprofileerd: hoog opgeleiden, mensen in overheidsdienst en mensen die zichzelf links plaatsen lijken het politieke stratum van de Nederlandse maatschappij te vormen.

III. De ontwikkeling van politieke participatie in enkele categorieën 1973-1986

In deze paragraaf wordt de relatieve participatie van sociale categorieën in de tijd gevolgd. Allereerst zal echter de operationalisatie van politieke participatie worden toegelicht.

In de vorige paragraaf zijn de eerste tien items van tabel 2 samengenomen tot één participatieschaal, hoewel het sinds de eerder genoemde publikatie van Barnes en Kaase e.a. gebruikelijk is tenminste tussen conventionele en onconventionele participatie te onderscheiden. Met het laatste type participatie werd politiek protest toegevoegd aan de meer reguliere deelnamevormen in eerder onderzoek. Het aantal soorten en dimensies in participatie dat men in empirisch onderzoek kan aantreffen is overigens natuurlijk afhankelijk van de activiteiten die men aan de respondenten voorgelegd heeft¹⁶.

(15) Zie Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en Cultureel Rapport 1986*. 's-Gravenhage, 1986, blz. 407-408.

(16) Zie R.B. ANDEWEG, *De burger in de Nederlandse politiek*. In: R.B. ANDEWEG e.a. *Politiek in Nederland*. Alphen aan de Rijn, 1981. De dimensionaliteit van politieke participatie is over-

Van de tien activiteiten, die ons ter beschikking staan, lijken er twee primair electoraal gericht (items 1-2 in tabel 2), vijf voornamelijk gericht op beïnvloeding van de politiek via conventionele kanalen (items 3-7) en drie komen er het meest in aanmerking voor de uiting van protest (items 8-10). De laatste drie activiteiten zouden in het Political Action-project tot het domein van de onconventionele acties behoren. Twee daarvan – demonstreren en handtekeningenacties – vormen blijkens nadere analyse van Levy¹⁷ binnen het domein van de onconventionele participatie echter de meest conventionele subgroep. Met andere woorden, de items die in de NKO's in aanmerking komen voor een indicator van onconventionele participatie kunnen dat domein niet zeer uitgesproken representeren, ze zijn "te braaf". Bovendien zijn het in 1986 de drie meest populaire activiteiten van de tien vermelde en de deelname aan handtekeningenacties was altijd al het meest wijd verbreid.

De term "onconventionele participatie" ligt bij de ons ter beschikking staande activiteiten dus weinig voor de hand. Maar er is meer. Deze protestparticipatie was in 1974, ten tijde van de Political Action-enquête nog een betrekkelijk nieuw fenomeen. Sinds die tijd is protest echter meer en meer ingeburgerd geraakt. De media besteden minder aandacht aan uitingen van protest en in onderzoek van de publieke opinie blijkt de aanvaardbaarheid van protest in de jaren zeventig gestegen in de Nederlandse bevolking¹⁸. Anderzijds blijken bij uitstek protestbewegingen uitstekend in staat gebruik te maken van bij uitstek "conventionele" activiteiten als lobbyen, contacten zoeken met politici en het voeren van beroepsprocedures¹⁹. Op individueel niveau lijkt de keuze voor een activiteit ook niet (meer) afhankelijk van overwegingen van gewenste (on)conventionaliteit van een activiteit, maar van haar situationeel bepaalde instrumentale waarde. Voor doel A op tijdstip X is het beter de burgemeester aan te schieten en voor doel B op tijdstip Y lijkt een demonstratie effectiever. Een verschillende grondhouding

gens al lang omstreden. L. MILBRATH was in zijn publikatie *Political Participation* (Chicago, 1965) aanvankelijk van mening dat er sprake was van een "participatiepyramide" met alleen verschillen in moeilijkheidsgraad tussen activiteiten en cumulativiteit (mensen die moeilijke vormen van politieke participatie bezigden, zouden zich vrijwel altijd ook bezig houden met de makkelijker vormen). Later zou hij in samenwerking met GOEL (L. MILBRATH en M. GOEL, *Political participation*. Chicago 1977) afstand nemen van deze ééndimensionele conceptie van politieke participatie en aansluiten bij de eerdere bevindingen van S. VERBA en N.H. NIE (*Participation in America*. New York, 1972). De laatsten onderscheiden vier, relatief los van elkaar staande dimensies of clusters, die ze later (S. VERBA e.a., *Participation and political equality*. Cambridge, 1978) ook in andere landen weer terugvinden. BARNES en KAASE (a.w., 1979) keren weer terug tot een min of meer ééndimensionale benadering van de conventionele politieke participatie en plaatsen daarnaast de protestactiviteiten als onconventionele participatie. In de voetsporen van BARNES en KAASE e.a. plaatst CLEYMANS (a.w., 1985, blz. 127-128) een aantal reguliere politieke activiteiten in België op één dimensie in een populairteitshiërarchie.

(17) A. LEVY, A cross-cultural analysis of the structure and levels of attitudes towards acts of political protest. In: *Social Indicators Research* 1983. Op pagina 295 aldaar vat hij de beide activiteiten samen als "demanding acts" ter onderscheiding van twee andere subgroepen in de tien door hem onderzochte onconventionele activiteiten: "obstructive acts" (het bezetten van gebouwen, het versperren van verkeer etc.) en "physically damaging acts" (het gebruiken van geweld tegen mensen, het beschadigen van eigendommen, etc.).

(18) Zie bijvoorbeeld Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociale en Culturele Verkenningen* 1985. Rijswijk, 1986, blz. 14.

(19) Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en Cultureel Rapport* 1986. 's-Gravenhage, 1986, blz. 408 e.v. W. VAN NOORT, Nieuwe sociale bewegingen: ideologische, strategische en organisatorische en personele verbindingen. In: O. SCHREUDER, *Moderne bewegingen*. Zeist, 1985.

TABEL 4

Gemiddelde participatiescores van enkele categorieën 1973-1986

	1973	1977	1981/82	1986
Geslacht :				
-vrouwen	81	83	90	90
-mannen	119	118	111	110
Verklaarde variantie (in procenten)	4	3	1	1
Leeftijd :				
-18 - 29 jaar	109	100	105	95
-30 - 49 jaar	104	109	109	119
-50 - 64 jaar	100	99	89	89
-65 jaar en ouder	77	81	79	72
Verklaarde variantie (in procenten)	1	1	1	3
Opleidingsniveau :				
-laag	84	84	77	73
-midden	118	105	102	101
-hoog	148	158	151	154
Verklaarde variantie (in procenten)	5	6	8	9
Urbanisatiegraad :				
-grote steden	114	106	119	102
-overige steden	94	99	95	97
-forensengemeenten	98	110	106	105
-overig platteland	95	96	89	98
Verklaarde variantie (in procenten)	(1)	(0)	1	(0)
Positie ten opzichte van betaald werk :				
-in overheidsdienst	126	122	125	136
-overig in loondienst	113	111	102	105
-werkzaam als zelfstandige	126	97	122	122
-werkloos of arbeidsongeschikt	149	118	106	104
-65 + of eerder gepensioneerd	77	81	79	72
-studerend	189	141	116	101
-anders (met name huisvrouwen)	76	82	88	85
Verklaarde variantie (in procenten)	7	3	2	4
Kerkgenootschap :				
-Rooms-Katholiek	99	85	88	83
-Nederlands-Hervormd en Gereformeerd	95	100	91	94
-overige en geen	107	114	117	114
Verklaarde variantie (in procenten)	(0)	2	2	2
Links-rechts zelfindeling :				
-links	-	123	137	138
-midden	-	98	86	84
-rechts	-	95	87	83
Verklaarde variantie (in procenten)	-	1	5	7

De verklaarde variantie staat tussen haakjes als een kenmerk niet significant ($p < 0,05$) discrimineert.

Bron : NKO 1973-1986

tegenover de politiek wordt met deze strategische keuzen dan niet meer tot uitdrukking gebracht. Het lijkt erop dat de participanten veelzijdiger worden en daardoor participatie als theoretisch concept weer eenvoudiger!

Deze overwegingen maken het gebruik van politieke participatie als enkelvoudig concept weer aantrekkelijker. Onze tien activiteiten kunnen op empirische gronden worden ingedeeld in drie soorten (electoraal, conventioneel en activistisch), maar ook worden samengevat in een enkelvoudige meetlat voor participatie. Het laatste wordt hier gedaan²⁰. Dat blijft een keuze, empirisch dwingend is er in dit verband nooit iets. Wat empirisch het meest voor de hand ligt, hangt zoals al gesteld, sterk af van de selectie van activiteiten voorafgaand aan het onderzoek.

In alle onderzoeksjaren is aan de respondenten een participatiescore toegekend, die een gewogen gemiddelde is van de activiteiten (factorscores op de eerste ongeroteerde principale component). De gemiddelde participatiescore en de standaardafwijking van de scores zijn in elk onderzoeksjaar op 100 gesteld. De in tabel 4 voor diverse categorieën vermelde gemiddelde participatiescores voor de periode 1973-1986 betreffen derhalve *relatieve posities* ten opzichte van de "gemiddelde Nederlander".

Mannen hebben voortdurend een geringe en in de jaren zeventig ook nog afnemende voorsprong op vrouwen.

De relatie tussen leeftijd en participatie is duidelijk aanwezig en de achtergestelde positie van de ouderen is daarbij een constant gegeven. Een geringe voorsprong van de jongste categorie in 1973 is in 1986 een geringe achterstand geworden, terwijl de groep van 30- tot 40-jarigen relatief meer gaat participeren. Dit zou de afspiegeling kunnen zijn van een opgroeiende "protestgeneratie", maar de verschillen zijn te klein om er met zekerheid iets over te zeggen.

Opleiding blijkt in de hier gebruikte driedeling naar niveaus de belangrijkste en in belang door de tijd mogelijk nog toenemende verklarende factor. Hoog opgeleiden participeren voortdurend het meest en deze bevinding is geheel in lijn met de resultaten in andere landen. Cleymans toont met enige nuances ook een hogere participatie van de Belgische hoger opgeleiden²¹.

(20) In het *Sociaal en Cultureel Rapport 1984* (Sociaal en Cultureel Planbureau, 's-Gravenhage, 1984, blz. 429 e.v.) en bij P. CASTENMILLER, *Participatie in beweging*. Rijswijk, 1988, (bijlage B) is de hier gebruikte meting van de participatie als eendimensioneel concept met behulp van de tien activiteiten ook verantwoord door verslagen van principale componentenanalyses. Voor rotatie verklaart de eerste factor in de afzonderlijke onderzoeksjaren rond de 30% van de variantie, terwijl de tweede steeds slechts minder dan 15% voor zijn rekening neemt. De waarden van de schaalbaarheidscoëfficiënt Cronbach's alpha voor de tien activiteiten zijn in de onderzoeksjaren als volgt: 1973: 0,68; 1977: 0,67; 1981/82: 0,73; en 1986: 0,73. Na rotatie treedt in alle jaren de vermelde driedeling op (met handtekening als een twijfelgeval in de latere jaren). De meerdimensionele conceptie of operationalisering van participatie geeft wel enige nuances aan het hier geschetste beeld van achtergronden en ontwikkelingen in de participatie, maar ruim onvoldoende voor dit overzichtsartikel.

(21) A. CLEYMANS, a.w., 1985, blz. 134. Zij verwijst daarbij naar A. CAMPBELL, e.a., *The American Voter*. New York, 1960 en naar L. MILBRATH en M. GOEL, *Political Participation*. Chicago, 1977.

Urbanisatiegraad lijkt van praktisch geen belang, zij het dat er in alle jaren mogelijk een tweedeling te construeren is van een relatief participatievriendelijk cosmopolitisch milieu (grote steden en forensenplaatsen) versus de rest van Nederland.

Posities ten opzichte van het betaald werk zijn van wisselend belang. De overheidsdienaren staan voortdurend vooraan, terwijl huisvrouwen en gepensioneerden strijden om de laatste plaats. Zeer opvallend is het verlies van de voorsprong van de studenten tussen 1973 en 1986.

Bij het kerkgenootschap waartoe men zich wenst te rekenen, bestaat een betrekkelijk stabiel beeld van kleine verschillen. De aanhang van de beide grote protestantse kerken staat tussen de wat achterblijvende Rooms-Katholieken en een relatief actieve categorie, die zich tot geen van de genoemde kerkgenootschappen rekent.

De eerder gesignaleerde relatief grote participatie van personen die zich links in het politieke spectrum plaatsen, blijkt een constante factor. Mogelijk neemt het belang van de politieke positie in de loop der jaren nog toe. Het resultaat lijkt weer te sporen met bevindingen in België. Cleymans²² treft daar de aanhang van de communistische partij als de meest actieve en de aanhang van de CVP als minst actieve partijpolitieke categorie aan.

Behalve over de in tabel 4 weergegeven kenmerken, is elders door één van de auteurs ook nog over effecten van andere factoren op de hier gebruikte participatiemaat gerapporteerd²³. Inkomen blijkt slechts een zeer zwak verband te hebben met politieke activiteit. Diverse aanwijzingen voor politieke betrokkenheid – de hier eerder vermelde schalen voor interesse en zelfvertrouwen en daarnaast politieke kennis – blijken daarentegen sterk aan de participatie gerelateerd²⁴. In overeenstemming met de eerder vermelde grote activiteit van linkse personen, blijken daar politiek actieven ook bij allerhande actuele strijdpunten – de plaatsing van kernwapens in Nederland, kernenergie, abortus – ook meer progressieve standpunten in te nemen.

IV. Enkele groepen in de jaren tachtig nader beschouwd

In deze paragraaf wordt een verkenning uitgevoerd naar het gecombineerde effect van enkele achtergrondkenmerken op politieke participatie. Kenmerken, die in de vorige paragraaf van belang bleken, zijn niet onafhankelijk van elkaar verdeeld over de bevolking. De mogelijkheid bestaat bovendien dat combinaties andere dan de verwachte effecten opleveren. Vrouwen en laag opgeleiden parti-

(22) A. CLEYMANS, a.w., blz. 136.

(23) P. CASTENMILLER, *Participatie in beweging*. Rijswijk, 1988.

(24) De sterke samenhang tussen deze aanwijzingen voor politieke betrokkenheid enerzijds en politieke activiteit anderzijds zijn niet verwonderlijk. Wanneer men ze ziet als verschillende aspecten van politieke participatie, zoals Cleymans doet, betreffen ze immers bijna een tautologie. We achten het verschil tussen passieve en actieve betrokkenheid desalniettemin zinvol, zeker ook gezien de belangstelling in de huidige theorievorming betreffende sociale bewegingen voor processen van mobilisatie. De vraag wordt dan waarom de samenhang alles behalve perfect is, ofwel: wat brengt bij een grote politieke betrokkenheid mensen tot activiteit en wat houdt hen ervan af?

peren minder dan respectievelijk mannen en hoog opgeleiden, maar daarmee is nog niet gezegd dat laag opgeleide vrouwen bijzonder weinig zouden participeren. Hoog opgeleide jonge werkende vrouwen zouden wel eens een bijzonder actieve voorhoede kunnen vormen. Bij de combinaties doen zich twee praktische problemen voor. Het eerste probleem is dat de combinaties al snel te geringe absolute aantallen opleveren. Daarom zijn de drie onderzoeken uit de jaren tachtig samengevoegd. Gezien de geringe verschillen in tabel 2 en 4 is dat verantwoord. Het tweede probleem is dat er (bijna) lege combinaties bestaan, zoals gepensioneerde jongeren en studerende van 65 jaar en ouder. Daarom zijn ook een aantal kenmerken samengevoegd.

In tabel 5 wordt nu de betekenis vermeld van de vijf van de zeven persoonskenmerken uit tabel 4, eerst de kenmerken afzonderlijk en vervolgens rekening houdend met de effecten van de overige kenmerken.

TABEL 5

De politieke participatie van enkele sociale categorieën in de jaren '80 nader beschouwd (afwijkingen van het bevolkingsgemiddelde (= 100), eta's en beta's)

	(aantal respon- denten)	directe effecten	eta	gecorri- geerde effecten	beta
Geslacht:			0,11		0,06
-vrouwen	(2303)	-10		-6	
-mannen	(2058)	11		7	
Leeftijd:			0,13		0,10
-18 - 29 jaar	(1135)	2		-7	
-30 - 49 jaar	(1779)	13		12	
-50 jaar en ouder	(1447)	-17		-9	
Opleidingsniveau:			0,28		0,26
-laag	(1976)	-24		-21	
-midden	(1544)	2		1	
-hoog	(841)	52		48	
Urbanisatiegraad:			0,08		0,05
-grote steden	(1068)	12		9	
-overige steden	(1094)	-5		-4	
-forenengemeenten	(635)	6		1	
-overig platteland	(1564)	-8		-4	
Positie ten opzichte van betaald werk:			0,15		0,01
-kwartaal: studerend en in overheidsd.	(805)	25		1	
-particulier: loondienst en zelfstandig	(1439)	6		-2	
-werkloos, arbeidsongeschikt en gepensioneerd	(944)	-14		2	
-anders (met name huisvrouwen)	(1173)	-13		0	
Verklaarde variantie (in procenten)					9

Coëfficiënten staan tussen haakjes als een kenmerk niet significant ($p < 0,05$) discrimineert.

Bron: NKO 1981-1986.

Werk wordt nogal onbeduidend wanneer voor de invloed van de andere kenmerken gecontroleerd wordt. Hier doet zich overigens wel de enige significante interactie voor en wel met geslacht. Inhoudelijk is deze interactie als volgt te duiden: in de "huisvrouwen"-categorie participeren mannen opvallend veel (+73) en vrouwen naar verwachting weinig (-16). Mannen in deze voor hun geslacht "roldoorbrekende" categorie participeren veel, voor vrouwen hebben we iets soortgelijks elders uitvoeriger toegelicht²⁵.

"The finding that men are more likely to participate in politics than women is one of the most thoroughly substantiated in social science"²⁶ wordt voor Nederland in de loop der jaren meer discutabel, zo bleek al uit tabel 4. Tussen buitenshuis werkende mannen en vrouwen verdwijnt het verschil geheel in de latere onderzoeksjaren. In overeenstemming met bevindingen elders lijkt werk buitenshuis voor vrouwen in Nederland een belangrijke stimulans voor politieke activiteit²⁷. Cleymans komt voor België tot een andere conclusie: "Wie beweert dat buitenshuisarbeid de "equalizing factor" is in het politieke veld, vindt in de GLOPO-peiling geen argumenten voor zijn stelling"²⁸.

Het is opvallend dat de in tabel 5 genoemde kenmerken verder geen significante interacties opleveren. Voor de jonge en werkende hoogopgeleiden in de grote stad zou men op basis van wat er de laatste jaren over "yuppies" is geschreven, bijvoorbeeld een geringere participatie verwachten dan volgt uit een optelling van afzonderlijke persoonskenmerken. Niets wijst echter op een bijzondere positie van deze groep²⁹. Evenmin zijn er aanwijzingen voor de eerder gesuggereerde voorhoede van hoog opgeleide werkende vrouwen of voor bijzonder actieve en passieve segmenten onder de uitkeringsgerechtigden³⁰.

Afgezien van de combinaties van werk en geslacht, zijn er in Nederland met de vijf meest gebruikelijke persoonskenmerken in de jaren tachtig geen bijzondere participatie-groepen te identificeren. Samen verklaren ze slechts 9% van de variantie in participatiescores. Er zou weinig informatie verloren gaan wanneer men uitsluitend naar opleidingsniveaus zou kijken (vergelijk tabel 4).

(25) P. CASTENMILLER en P. DEKKER, De politieke participatie van vrouwen. In: *Acta Politica*, 1987, nr. 4.

(26) L. MILBRATH en M. GOEL, *Political Participation*. Chicago, 1977, blz. 116.

(27) Zie CASTENMILLER en DEKKER, a.w., blz. 422 e.v. Werkt betaald werk geslachtsspecifiek in het voordeel van de participatie van vrouwen, opleiding lijkt in Nederland voor mannen van iets groter belang. Terwijl de vrouwen en mannen bij verschillende vormen van participatie niet of nauwelijks meer van elkaar verschillen als ze werken, is het verschil tussen beide geslachten op een hoog opleidingsniveau eerder groter dan kleiner dan op een laag opleidingsniveau.

(28) A. CLEYMANS, a.w., 1985, blz. 132.

(29) Zie voor een overeenkomstig resultaat bij andere politieke eigenschappen, P. DEKKER en P. ESTER, Yuppies, marketing retoriek of nieuwe sociale groepering. In: *Sociologische Gids*, 1988, nr. 2.

(30) Zie voor de laatste categorie ook Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en Cultureel Rapport 1984*. 's-Gravenhage, 1984, blz. 436 e.v.

Conclusies

Onze belangrijkste bevindingen en onderzoekssuggesties zijn :

1. Bij een range van politieke activiteiten die reikt van het inschakelen van politici tot deelname in actiegroepen, is een enkelvoudige maat voor politieke participatie verantwoord en een tweedeling van "conventionele" en "niet-conventionele" activiteiten zeker niet adequaat.
2. Uit het door ons geschetste beeld van Nederland tussen 1973 en 1986 komt een betrekkelijk stabiele activiteit en eerder een gestage toename dan afname van de politieke betrokkenheid naar voren.
3. In Nederland, evenals in België en andere Westeuropese landen blijkt een haast al traditionele selectiviteit naar opleiding, leeftijd en geslacht³¹. De selectiviteit is echter bepaald geringer dan vaak gesuggereerd wordt.
4. Opleidingsniveau en de plaats in het politieke (links-rechts) spectrum zijn in Nederland mogelijk van toenemende betekenis voor de politieke participatie. Studenten hebben hun voorsprong in participatie duidelijk verloren. Het zou interessant zijn deze trendspraken met bevindingen in Belgisch onderzoek te vergelijken.
5. Bij de politiek minder geprononceerde kenmerken bestaan er verschillen tussen onze bevindingen en wat Cleymans over België rapporteert op basis van gegevens uit 1975. Mogelijk is de Belgische situatie wat dit betreft in het midden van de jaren tachtig meer vergelijkbaar met de Nederlandse. Het meest opvallende verschil tussen Nederland en België lijkt de participatie van buitenhuis werkende vrouwen. In Nederland zijn ze politiek even actief dan mannen en in België participeren ze zelfs minder dan thuiswerkende vrouwen³². Landenvergelijkend onderzoek zou ook hier bijzonder interessant zijn : bij een traditioneel geringere deelname van vrouwen op de arbeidsmarkt in Nederland, is de politieke selectiviteit mogelijk groter.
6. Van enig gewicht blijkt in Nederland het kerkgenootschap waartoe men zich rekent (tabel 4). Van groter belang zou de geïnvolveerdheid in confessionele maatschappelijke organisaties kunnen zijn. Met het oog op verschillen in processen van verzuiling en ontzuiling zou ook op dit punt een vergelijkende analyse van politieke participatie in België en Nederland interessante resultaten kunnen opleveren³³.

(31) Vergelijk A. CLEYMANS, a.w., blz. 128-130.

(32) A. CLEYMANS, a.w., blz. 131.

(33) Zie voor een vergelijking van België en Nederland in de kwestie van de verzuiling en ontzuiling de bijdragen in M. VAN SCHENDELEN, *Consociationalism, pillarization and conflict management in the Low Countries*. Meppel, 1984. Zie ook Luc Huysse in NRC-Handelsblad van 19.12.1987. Verzuiling is op verschillende wijzen van belang voor de politieke participatie. Het gaat zowel om de "subjectieve" verzuiling van een voorkeur voor engagement in levensbeschouwelijke politieke organisaties, als om de gevolgen van een meer of minder participatie-vriendelijke cultuur van de verzuilde omgeving waarin mensen gesocialiseerd zijn, als ook om de betekenis van de uit de zuilen voortgekomen organisaties als feitelijke kaders van politieke participatie. De levensbeschouwelijke saillantie van deze

7. Met de traditionele persoonskenmerken wordt in Nederland weinig verschil in politieke participatie in de jaren tachtig verklaard. Een meer genuanceerde registratie van leefsituaties, leefstijlen en subculturen en hun belang voor politiek gedrag lijkt geboden. Kwantitatief landenvergelijkend onderzoek zou daardoor wel bemoeilijkt worden.

Summary : Political involvement and participation in the Netherlands 1973-1986

In 1985 Cleymans showed in this journal that political participation in Belgium did not differ much from what was found in international research in other European countries. In this article some pieces of "conventional wisdom" in the international literature about structure and selectivity of political participation are questioned with Dutch data. Furthermore, information about participation in the Netherlands is important in itself. As neighbouring countries with close connections and interrelated histories, Belgium and Holland certainly deserve more attention as objects for comparative study.

In a range of ten activities from trying to contact politicians to joining a demonstration it seems to make less and less sense to look for a polarity of conventional and unconventional participation in the Netherlands. The overall political participation since 1973 appears to remain at the same level. This finding questions popular beliefs about shifts from a rebellious beginning of the seventies to a quiet period in the second half of that decade to spectacular outbursts of unconventional political behaviour at the beginning of the eighties (new social movements) and resulting in political apathy at the moment. On a macro-level the stability of participation seems to be combined with a constant or slowly rising passive political involvement. Political involvement and participation in the 1980's are still related with individual and social background characteristics as education, sex, age, involvement in the labour force and religion. However, relationships are not very strong in the 1980's. Following political participation of some social categories in the 1973-1986 period, it appeared that education and left-right-selfrating are of most and possibly still growing importance. Besides the higher educated and leftist people, public employees are the "big participators" during all the years. Students evidently lose position. The gap between the sexes seems to disappear. Whereas in Belgium working outside the home does not seem to be a factor that stimulates the participation of women, in the Netherlands it seems to be of an utmost importance.

It turns out that there are similarities and differences in political involvement and participation between Belgium and the Netherlands. Some differences may result from the fact that Cleymans used data of 1975, whereas we used data until 1986. It is clear, however, that there have been developments in the structure and selectivity of participation in the Netherlands and it would be interesting to have more recent comparative information about Belgium.

clusters organisaties kan nihil zijn en Huyse noemt ze om verschillende redenen liever "politieke concerns" dan "zuilen" (zie L. HUYSE, *De verzuiling voorbij*. Leuven, 1987, met name p. 85).